

Zakony rzymskokatolickie na Mazowszu (z uwzględnieniem Kurpiowszczyzny)

Materiały z sesji naukowej
„Zakony męskie na Północnym Mazowszu do 1864 roku”

Ostrołęka 2008

OSTROŁĘCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
IM. ADAMA CHĘTNIKA

MUZEUM KULTURY KURPIOWSKIEJ

Bogumił Szady

(Lublin)

SIEĆ PLACÓWEK ZAKONNYCH PÓŁNOCNEGO MAZOWSZA W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Termin „Mazowsze Północne” nie znajduje mocnej i ugruntowanej podstawy geograficzno-historycznej. Najważniejsze opracowania poświęcone geografii historycznej tego regionu — a chodzi tu np. o prace Aleksandra Jabłonowskiego¹ czy atlasowe ujęcie Mazowsza w ramach Atlasu Historycznego Polski stosują konsekwentnie podziały administracyjne świeckie i kościelne (województwa, powiaty, diecezje itp.).

Pojęcie to znajduje natomiast pewne uzasadnienie etnograficzne, na co zwrócił uwagę Oskar Kolberg w XIX wieku. Używa on jednak określenia „Mazowsze stare”: „Mazowsze stare, po prawej stronie Wisły, prawej Bugu i po obu brzegach Narwi rozłożone; obejmujące w sobie były województwa Płockie i dawne ziemie: Wyszogrodzką, Zakroczymską, Ciechanowską, Różańską, Nurską, Łomżyńską i Wizką, oraz części ziem Mielnickiej, Drohickej, województwa Podlaskiego”. Sam autor jednak podkreślał, że różnice między tą częścią Mazowsza a południem tej dzielnicy są niewielkie.² Od strony administracji kościelnej natomiast, Mazowsze Północne było utożsamiane najczęściej z diecezją płocką.³ Ponieważ problematyka opracowania jest kościelno-historyczna, taka interpretacja właśnie, tj. określenie granic Mazowsza Północnego przez granice diecezji płockiej, zostanie przyjęta dla potrzeb prowadzonych analiz i zestawień.

Pewnego uporządkowania i uściślenia wymaga określenie — sieć placówek zakonnych. Największą rolę będą odgrywały tutaj oczywiście same

¹ A. Jabłonowski: *Źródła Dziejowe*, t. 5, *Mazowsze*, Warszawa 1895; *Atlas historyczny Polski. Mazowsze*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973; zob. też Z. Gloger: *Geografia historyczna ziem polskich*, Kraków 1903, s. 118—143.

² O. Kolberg: *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. 1, *Mazowsze polne*, Kraków 1885, s. 6; t. 4, *Mazowsze stare*, Kraków, 1888, s. I.

³ P. Aleksandrowicz: *Diecezja Siedlecka czyli Podlaska. W 150 rocznicę erekcji (1818—1968). Przyczynki do dziejów Diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej*, Siedlce 1971, s. 47.

klasztory. Nie można jednak pominąć parafii i innych świątyń, nad którymi opiekę sprawowały zakony. Opiekę tę roztaczały na podstawie przysługującego im prawa patronatu wynikającego z własności danej miejscowości lub przekazania przez inne osoby. Duszpasterstwo sprawowało wówczas niekiedy duchowieństwo diecezjalne. Inną możliwością była inkorporacja kościoła parafialnego i jego majątku do klasztoru. Wówczas duszpasterstwo w parafii sprawowali najczęściej sami zakonnicy. Na marginesie warto dodać, że problem relacji między klasztorami i kościołami parafialnymi z nimi związanymi wymaga jeszcze dokładnej analizy historyczno-prawnej.

Wśród zestawień i głównych opracowań podejmujących zagadnienie sieci klasztorów na Mazowszu — nie licząc monografii poszczególnych zgromadzeń — warto wymienić artykuł Kazimierza Pacuskiego dotyczący okresu średniowiecza. Podkreślił on w swoim opracowaniu potrzebę przedstawienia kartograficznego problemu w różnych przekrojach czasu, przy uzupełnieniu informacji dotyczących dokładnej datacji fundacji, uposażenia, wezwań⁴. Do ostatnich opracowań, które w sposób całościowy przedstawia zgromadzenia męskie i żeńskie dla terenów Mazowsza Północnego należy także artykuł Witolda Jemielitego.⁵

ZAKONY MNISZE

Benedyktyni byli pierwszymi zakonnikami jacy pojawili się na terenach północnego Mazowsza.⁶ Ich obecność w Płocku, gdzie posiadali klasztor i kościół pw. św. Wojciecha oraz w Bielsku, będącym własnością benedyktynów z Mogilna, datowana jest już na XI wiek.⁷ Rozmieszczenie benedyktynów w diecezji płockiej uwarunkowane było przede wszystkim

⁴ K. Pacuski: *Formowanie się sieci klasztorów i placówek zakonnych na Mazowszu do końca XV wieku*, w: *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X—XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 71—75.

⁵ W. Jemielity: *Zgromadzenia zakonne rzymskokatolickie w północno-wschodniej Polsce*, „Studia Teologiczne Białostockie, Drohiczyńskie, Łomżyńskie”, t. 20 (2002), s. 337—361.

⁶ K. Pacuski: dz. cyt., s. 71.

⁷ Pominęte jest tutaj zagadnienie czasowej obecności benedyktyńskiej przy innych kościołach płockich, zob. Cz. Deptuła: *Krąg kościelny płocki w XII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 8, 1959, s. 106—115; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, (dalej SGKP), pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 1, Warszawa 1880, s. 214.

otrzymanymi przez nich nadaniami ziemskimi, a co za tym idzie organizacją życia duszpasterskiego w swoich dobrach. W średniowieczu w diecezji płockiej miało swoje dobra opactwo z Płocka, a także Mogilna. Opactwo mogileńskie sprawowało opiekę do końca okresu nowożytnego nad wspomnianym kościołem św. Jana Chrzciciela w Bielsku (mimo przekazania samego Bielska w ręce książęce).⁸ Opactwo w Płocku uzyskało w 1254 roku wieś Zambski wraz z kościołem parafialnym (wcześniej były to dobra biskupa płockiego), gdzie zakonnicy sprawowali posługę do końca XVIII wieku.⁹ Podobnie wieś Szczepankowo, według niepotwierdzonej źródłowo informacji, trafiła w 1169 roku w ręce benedyktynów płockich (nadanie biskupa płockiego Wenera)¹⁰, zaś w XIII wieku wieś Łętowo.¹¹ W obu wsiach benedyktyni fundowali kościoły i sprawowali nad nimi opiekę do XVIII wieku. Informacje o obecności benedyktynów na Mazowszu można uzupełnić o dwa klasztory żeńskie — w Łomży (sprowadzone w 1627 roku z Torunia) i Sierpcu (sprowadzone w 1624 roku z Chełmna).¹²

⁸ A. Gretkowski: *Z dziejów parafii i kościoła św. Jana Chrzciciela w Bielsku*, Płock 2002, s. 24—25.

⁹ Parafia w Zambskach była inkorporowana do zgromadzenia benedyktynów płockich. Świadczy o tym wzmianka w wizytacji z 1781 r.: „Proboszczem tego kościoła jest communitas czyli Zgromadzenie Zakonu O. s. Benedykta klasztoru płocko pułtuskiego instytucją mające z konsystorza pułtuskiego. Do tego kościoła ad curam in spiritualibus destinowany jest z klasztornego ramienia ks. Józef Leśniewski profes tego zakonu, mający aprobację z konsystorza pułtuskiego”, *Ziemia Makowska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1991, s. 250 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 6); S. Jaskulski: *Dzieje Zambsk Kościelnych i okolic* (http://www.jaskulskislaw.republika.pl/podstrony/DZK_01.htm, 7.11.2008).

¹⁰ SGKp, t. 11, s. 841; J. Flaga: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r. Duszpasterstwo*, Lublin 1991, s. 214; *Regestr diecezjów Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783—1784*, oprac. S. Górzyński, K. Chłapowski, Warszawa 2006, s. 507.

¹¹ P. Szaniecki: *Benedyktyni*, w: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1980, s. 47—48; „Ten kościół jest sam w sobie parafialny od wieków i całej matką parafii złączony tylko czyli unita ecclesiae z klasztorem płockim zakonu św. Benedykta przez Stolicę Apostolską i Loci Ordinarios”, *Ziemia Wyszogrodzka*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1982, s. 66 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 2); Łętowo parafia pw. św. Jana Chrzciciela (<http://www.diecezja.plock.pl/index.php?dekanat=2¶fia=14&show=parafia>, 7.11.2008).

¹² B. Gostomski: *Początki i rozwój klasztoru benedyktynek w Sierpcu w XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 36: 1988, z. 2, s. 131; M. Borkowska: *Benedyktynki*, w: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1980, s. 147; M. Kanior: *Sanktuarium Matki Bożej w klasztorze sióstr benedyktynek w Sierpcu (1484—1983)*, w: *Benedyktynska praca. Studia ofiarowane o. Pawłowi Szanieckiemu OSB*, Tyniec 1997, s. 232; D. Godlewska, Cz. Brodzicki: *W opactwie benedyktynek łomżyńskich*, Łomża 2000, s. 33—34.

KANONICY REGULARNI

Kolejnym zakonem obecnym już w średniowieczu na terenach Mazowsza Północnego byli **kanonicy laterańscy reguły św. Augustyna**. Ich główną siedzibą, powstałą już w XII wieku, był Czerwińsk. Dochody klasztoru w Czerwińsku zostały szybko powiększone poprzez inkorporowanie doń w XIII wieku kościołów parafialnych w Nasielsku, Baboszewie, Skołatowie, Pomnichowie (Pomiechowie), Zaszkanie (diecezja płocka) oraz w Łomnachs, Brochowie i Borzęcinie (mazowiecka część diecezji poznańskiej) i w Kochowie w diecezji krakowskiej (ziemia stężycka). Spośród kościołów diecezji płockiej kanonicy z Czerwińska sprawowali do końca XVIII wieku opiekę nad parafiami w Nasielsku¹³, Pomiechowie¹⁴ i Skołatowie¹⁵ (parafie w Baboszewie i Zaszkanie utracili).¹⁶ 5 czerwca 1428 roku została wydana także bulla papieża Marcina V o inkorporacji do klasztoru kościoła parafialnego św. Wojciecha w samym Czerwińsku.¹⁷ Potwierdzała ona jednocześnie istniejące już w XIII wieku prawo patronatu do kościoła parafialnego w dobrach klasztornych Borzęcin.¹⁸ Opat w Czerwińsku uposażył także parafię w nadbużańskiej Zuzeli, która była w posiadaniu zakonników od 1161 roku,¹⁹ oraz w Wieliszewie, gdzie biskup płocki Ścibor z Radzymina erygował parafię z dóbr kanoników regularnych 20 lipca 1387 roku.²⁰ Oba kościoły były pod opieką kanoników regularnych do końca XVIII wieku.²¹ W okresie nowożytnym powsta-

¹³ Wizytacja z 1775 r. podaje, że inkorporacji kościoła w Nasielsku do opactwa czerwińskiego dokonał papież Leon X w 1514 r., *Ziemia Ciechanowska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1985, s. 209 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 4).

¹⁴ *Ziemia Zakroczymska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1998, s. 226, 231 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 9).

¹⁵ *Ziemia Wyszogrodzka*, s. 180, 185.

¹⁶ K. Pacuski: dz. cyt., s. 72—73; tenże: *Uposażenie klasztoru czerwińskiego w XII—XVI wieku*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, Lublin 1997, s. 17—18.

¹⁷ Wizytacja z 1775 r. podaje rok 1429 jako datę inkorporacji kościoła parafialnego w Czerwińsku do miejscowego zgromadzenia kanoników laterańskich, *Ziemia Wyszogrodzka*, s. 122.

¹⁸ AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 9047 (dokument dostępny na portalu: <http://dziedzictwo.polska.pl>).

¹⁹ P. Aleksandrowicz: dz. cyt., s. 53.

²⁰ K. Pacuski: *Formowanie się sieci klasztorów...*, s. 72.

²¹ *Ziemia Warszawska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1996, s. 116, 118 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 8); *Historia parafii* (<http://parafia.wieliszew.pdg.pl/historia.html>, 12.11.2008).

ły jeszcze prepozytury zakonne w Krasnem (przejęta przez kanoników w 1681 roku²²) oraz we wsi Lubotyń Stary, gdzie parafia zakonna została fundowana 16 stycznia 1497 roku i erygowana 4 lata później.²³

Na początku XIV wieku pojawili się na ziemi mazowieckiej **bożogrobcy**. W 1320 roku książę Wacław płocki przekazał miechowitom dwa swoje kościoły książęce: w Wyszogrodzie i Rębowie.²⁴ Oba kościoły obsługiwali bożogrobcy aż do XIX wieku — pierwszy w charakterze kościoła parafialnego, zaś drugi filialnego.²⁵ Równocześnie (pierwsza wzmianka pochodzi z 1323 roku) kanonicy Grobu Świętego pojawili się w ziemi dobrzyńskiej. Do XVII wieku istniał konwent z kościołem św. Piotra i Pawła w Starym Rypinie. Prawdopodobnie o tym kościółku wspomina wizytacja z 1781 roku.²⁶ Po upadku tego kościoła bożogrobcy obsługiwali jeszcze do początku XIX wieku szpital oraz prepozyturę szpitalną w mieście Rypinie.²⁷ Od 1325 roku bożogrobcy prowadzili także parafię w biskupim Górznie oraz w szlacheckim Suminie k. Kikołu.²⁸

ZAKONY ŻEBRĄCE

Obecność **dominikanów** na Mazowszu Północnym wiąże się tylko z Płockiem. Klasztor i kościół św. Dominika został ufundowany przez Konrada Mazowieckiego. Zakonnicy przebywali tutaj aż do XIX wieku. Klasztor i kościół Św. Trójcy wzniesione na początku XV wieku z fundacji Aleksandry, żony Siemowita IV, spaliły się w 1545 roku. Po nieudanej próbie przejęcia

²² M. Wrzeszcz: *Krasne*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, kol. 1213—1214; autor opracowania *Kościół w Krasnem* (<http://www.krasne.pl/135-438dd7669f6e8.htm>), podaje, że przejęcie kościoła przez zgromadzenie miało miejsce w 1518 r.

²³ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 6742 (dokument dostępny na portalu: <http://dziedzictwo.polska.pl>); SGK, t. 5, s. 448.

²⁴ M.M. Grzybowski: *Szkic z dziejów parafii Wyszogród*, „Studia Płockie”, t. 15, 1987, s. 235; P. Ptaszyński: *Zakon bożogrobców w ziemi dobrzyńskiej*, Rypin—Warszawa 1999, s. 32.

²⁵ *Ziemia Wyszogrodzka*, s. 171, 174, 188, 198.

²⁶ *Ziemia Dobrzyńska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1999, s. 307 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 10).

²⁷ Tamże, s. 307.

²⁸ Tamże, s. 141, 146, 258, 265; P. Ptaszyński: dz. cyt., s. 32—35; *Kościół p.w. Św. Krzyża w Górznie* (<http://www.odznaka.kuj-pom.bydgoszcz.pttk.pl/opisy/1c/gorzno.htm>, 12.01.2009); *Sumin* (http://www.kokol.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=65:sumin&catid=45:miejscowosci&Itemid=110,12.11.2008).

budynków klasztornych przez jezuitów klasztor ten upadł, zaś pozostałości po budynkach zostały przebudowane w XIX wieku na teatr.²⁹

Franciszkanie konwentualni pojawili się najpierw w Dobrzyniu, w XIV wieku.³⁰ Franciszkanie sprawowali tutaj do końca XVIII wieku także opiekę nad kościołem parafialnym pw. św. Stefana. Kiedy kościół spłonął, w 1767 roku, duszpasterstwo zostało przeniesione najpierw do kościółka św. Stanisława, a na początku XIX wieku do kościoła zakonnego Wniebowzięcia NMP.³¹ Franciszkanie pojawili się na Mazowszu właściwym w początkach XV wieku, zakładając swój pierwszy konwent i kościół pw. Wszystkich Świętych w Wyszogrodzie. W 1661 roku pożar zniszczył klasztor i kościół. Nowy kościół otrzymał wezwanie aktualne do dziś, tj. NMP Anielskiej, świętych Franciszka i Antoniego Padewskiego.³² Trzeci klasztor i kościół franciszkanów konwentualnych powstał w mieście Stawiski na północ od Łomży. Zostali oni tutaj sprowadzeni staraniem rodziny Zamoylskich zaraz po nadaniu praw miejskich w 1688 roku.³³

Od XV wieku datuje się obecność na Mazowszu **karmelitów trze-wiczkowych**, których domy należały do utworzonej w XVI wieku polskiej prowincji zakonnej. Pierwszy klasztor powstał w 1417 roku w Płońsku z fundacji Siemowita IV i jego żony Aleksandry.³⁴ Po upadku parafii w Płońsku biskup Poniatowski przeniósł tutaj duszpasterstwo, które karmelici sprawowali do 1864 roku. Drugi klasztor powstał w mieście Wąsosz, gdzie

²⁹ K. Pacuski: dz. cyt., s. 72; SGKP, t. 8, s. 289. Zob. także *Mapy i wykresy do tomu 1.*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222—1972*, Warszawa 1975.

³⁰ Przeglądu hipotez na temat powstania konwentu franciszkanów w Dobrzyniu dokonał A. Rutkowski: *Franciszkanie w diecezji plockiej do końca XV wieku. Początki fundacji*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, red. J. Kłoczowski, *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1 *Franciszkanie na ziemiach polskich*, s. 327—329.

³¹ J. Piasecki: *Opisanie kościołów i klasztorów księży franciszkanów*, Warszawa 1845, s. 71—73; *Dobrzyń n. Wisłą* (<http://www.diecezja.plock.pl/index.php?show=parafia&dekana-t=5¶fia=45>, 12.11.2008).

³² *Ziemia Wyszogrodzka*, s. 200; M.M. Grzybowski: *Szkic z dziejów parafii Wyszogród*, s. 233; K. Pacuski: dz. cyt., s. 74; A. Rutkowski: dz. cyt., s. 329—331; A. Pęski, *Wyszogród*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 32, Płock 1913, s. 419.

³³ J. Piasecki: dz. cyt., s. 232—233; zob. też C. Baran: *Z przeszłości Stawisk. Dzieje klasztoru pofranciszkańskiego i parafii w Stawiskach*, Warszawa 1958, msznp. Archiwum Franciszkanów w Warszawie; SG, XI, s. 295; *Historia i dzieje Stawisk* (<http://www.stawiski.pl/index.php?wiad=70>, 12.11.2008).

³⁴ K. Pacuski: dz. cyt., s. 75; W. Kolak: *Karmelici*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, kol. 809 (podaje rok 1462 jako datę sprowadzenia karmelitów do Płońska); *Ziemia Płońska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1989, s. 61 (*Materiały do dziejów ziemi plockiej*, t. 5).

karmelici przybyli na początku XVII wieku (1623—1625) i przebywali tam aż do likwidacji w 1864 roku. Kosztem mieszczanina Andrzeja Rogali został tam wzniesiony — istniejący do dziś — kościół pw. Narodzenia NMP³⁵ W okresie nowożytnym karmelici pojawili się także w ziemi dobrzyńskiej:

— w Oborach, gdzie zostali sprowadzeni z Bydgoszczy w 1605 roku przez właścicieli z rodu Rudzowskich. Fundacja ta znalazła potwierdzenie papieskie w 1608 roku, zaś przez następne 200 lat kościół i klasztor były przebudowywane i remontowane;³⁶

— w Trutowie, gdzie zostali sprowadzeni przez Jana Retfińskiego w 1717 roku.³⁷

Najliczniejszą wspólnotą zakonną na Mazowszu Północnym, jeżeli chodzi o liczbę świątyń zakonnych i obsługiwanych przez zakony stanowili franciszkanie obserwanci zwani **bernardynami**.³⁸ Pierwsze dwa klasztory na Mazowszu powstały w drugiej połowie wieku XV w Warszawie i Łowiczu oraz w ziemi dobrzyńskiej w mieście Skępe, dokąd zostali sprowadzeni z Koła przez Mikołaja Kościeleckiego dla opieki pielgrzymów do słynącego cudami kościoła Zwiastowania NMP.³⁹ W 1586 roku Paweł Kostka, brat św. Stanisława otrzymał zgodę na sprowadzenie bernardynów do Przasnysza, gdzie w latach 1588—1618 został zbudowany kościół pw. świętych Anny i Jakuba.⁴⁰ Stąd trafili do Ratowa, gdzie zostali sprowadzeni w 1686 roku

³⁵ W. Kolak: dz. cyt., kol. 810; Wąsosz (<http://www.kuria.lomza.pl/index.php?wiad=261,10.01.2008>).

³⁶ M. Krajewski: *Kościół i klasztor ojców karmelitów w Oborach*, Obory 1996, s. 14—15; W. Kolak: z. cyt., kol. 809; *Kościół w Oborach* (http://www.obory.com.pl/?a=aktualnosc&typ=11&id_item=258,10.01.2008).

³⁷ *Ziemia Dobrzyńska*, s. 271—272; W. Kolak: dz. cyt., kol. 811 (podaje rok 1738 jako datę powstania klasztoru w Trutowie); *Kościół* (<http://www.trutowo.karmelici.pl/>, 10.11.2008).

³⁸ Na temat fundacji bernardyńskich w XVII i XVIII wieku zob. H. Gapski: *Fundatorstwo klasztorów bernardyńskich w epoce saskiej*, „Sprawozdania TN KUL”, t. 21, 1972, s. 66—72; tenże: *Fundacje bernardyńskie powstałe w XVIII wieku w Polsce*, „Sprawozdania TN KUL”, t. 21, 1972, s. 72—78; Ł. Wenc: *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580—1648*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce*, s. 587—606.

³⁹ *Ziemia Dobrzyńska*, s. 57; M. Maciszewska: *Skępe. Początki klasztoru bernardyńskiego i ośrodka kultu maryjnego*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 297—298; *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 25, Warszawa 1902, s. 466—468; *Skępe* (<http://www.bernardyni.ofm.pl/klasztor/skepe/historia.html,10.11.2008>).

⁴⁰ *Ziemia Przasnyska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1995, s. 132 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 7); M. Sobieraj: *Fundatorzy klasztorów franciszkańskich w Rzeczypospolitej XVII—XVIII wieku*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 2, red. J. Kloczowski, cz. 1 *Fran-*

przez Tomasza Narzymskiego chorążego chełmińskiego.⁴¹ W pierwszej połowie XVII wieku bernardyni pojawili się także po prawej stronie Wisły, w okolicach Warszawy. W 1601 roku Zygmunt III Waza przekazał im kościół w Grodzisku,⁴² zaś w latach 1628—1638 wzniesiono kościół w Pradze.⁴³ Pod koniec XVII wieku (1690 rok) bernardyni przejęli po dominikanach drewnianą kaplicę w Strzegocinie, a następnie wzniesli tutaj swój klasztor.⁴⁴ Nie udało się natomiast przekształcić w konwent rezydencji w Zakroczymiu, gdzie bernardyni osiedlili się w 1680 roku. Ich miejsce w drugiej połowie XVIII wieku zajęli w tym mieście kapucyni.⁴⁵ W 1666 roku, dzięki fundacji Tomasza Gocłowskiego sędziego ziemi nurskiej, bernardyni zostali sprowadzeni do Ostrołęki, gdzie w 1696 roku konsekrowano ich kościół pw. Antoniego Padewskiego.⁴⁶

Kapucyni pojawili się na Mazowszu w XVIII wieku i założyli dwa domy należące do kustodii polskiej (prowincja zakonna św. Wojciecha i św. Stanisława). Obecność kapucynów w Łomży wiąże się z działalnością rodziny Trzasków. Bracia ks. Józef Trzaska kanonik płocki i Hilary Trzaska sędzia ziemski łomżyński sprowadzili ich do Łomży w 1763 roku, gdzie przejęli kościół od benedyktynek (tzw. Popowa Góra).⁴⁷ Drugi klasztor powstał w Zakroczymiu w 1758 roku, gdzie zajęli miejsce bernardynów przy kościele św. Wawrzyńca. Przyjęli oni fundację Józefa Młockiego starosty za-

ciszkanie w Polsce XVI—XVIII wieku, s. 187; *Plan sytuacyjny kościoła i klasztoru Bernardynów w Przasnyszu i budowli podwórzowych 1865 r.* (http://dziedzictwo.polska.pl/katalog/skarb,Plan_sytuacyjny_kosciola_i_klasztoru_Bernardynow_w_Przasnyszu_i_budowli_podworzowych_1865_r,gid,337995,cid,2512.htm?body=desc, 10.11.2008).

⁴¹ *Ziemia Zawkrzeńska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1984, s. 244 (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 3); M. Sobieraj: dz. cyt., s. 188; *Sanktuarium św. Antoniego w Ratowie* (<http://www.ratowo.pl/historia.php>, 10.11.2008).

⁴² M. Sobieraj: dz. cyt., s. 173.

⁴³ Rozpoczęcie budowy i poświęcenie kamienia węgielnego miało miejsce w 1617 roku, zaś kościół został wybudowany dzięki fundacji Zofii z Kryskich, M. Sobieraj: dz. cyt., s. 187; *Kościół bernardynów na Pradze* (<http://wyborcza.pl/1,94900,1492653.html>, 10.11.2008).

⁴⁴ *Ziemia Zakroczymska*, s. 27; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 192; *Strzegocin* (<http://www.diecezja.plock.pl/index.php?dekanat=11¶fia=118&show=parafia>, 10.11.2008).

⁴⁵ Z. Kratochwil: *Klasztor kapucynów w Zakroczymiu (1756—1892)*, „Studia Płockie”, t. 26, 1998, s. 208.

⁴⁶ B. Kalinowska: *Bernardyni w Ostrołęce. Proces fundacyjny*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, z. 19, 2005, s. 25—41; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 185.

⁴⁷ M.J. Cygan: *Dzieje klasztoru kapucynów w Łomży 1763—1918*, „Studia Franciszkańskie” t. 5, 1992, s. 203; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 239; *Kościół zabytkowy w Łomży* (<http://www.skatur.pl/Lomza%20koscioly.htm>, 10.11.2008).

kroczymskiego i jego żony Teresy z Sobolewskich.⁴⁸

Reformaci posiadali na terenie diecezji płockiej trzy domy. Najwcześniej, w 1648 roku, osiedlili się w Pułtusk, który należał do wielkopolskiej prowincji zakonu.⁴⁹ Następnie w Zaręczach Kościelnych (od 1765 roku, prowincja wielkopolska)⁵⁰ i Płocku (od 1755 roku, prowincja pruska).⁵¹

KLERYCY REGULARNI

Na ziemi mazowieckiej zostało zlokalizowane jedno z pierwszych kolegiów **jezuickich** na ziemiach polskich. Kolegium w Pułtusk ufundował w 1565 roku Andrzej Noskowski biskup płocki. Początkowo pracowali jezuici przy parafii. Jezuicki kościół świętych Piotra i Pawła powstał w latach 1567—1584. Nowy kościół barokowy wzniesiono w latach 1688—1704, zaś konsekrowano w 1718 roku. Kolegium Pułtuskie zorganizowało dwie misje w XVIII wieku — w Rostkowie (od 1730) oraz Żurominie (od 1719). Obok Pułtuska ważnym ośrodkiem jezuickim na terenie diecezji płockiej była Łomża, gdzie na początku XVII wieku jezuici zorganizowali kolegium, a następnie od połowy XVII wieku także stację w Myszynie. Na początku XVII wieku biskup Marcin Szyszkowski sprowadził jezuitów do Płocka, gdzie założyli kolegium w 1626 roku i pracowali przy kościele św. Michała. W końcu XVIII wieku do ośrodków jezuickich w diecezji płockiej dołączyła stacja kolegium warszawskiego w Kobyłce, gdzie jezuici pracowali przy tamtejszym kościele parafialnym.⁵²

Misjonarze posiadali na Mazowszu Północnym dwa ośrodki należące do prowincji polskiej. Staraniem biskupa Seweryna Szczuki, sufragana chełmińskiego i kanonika płockiego zostali sprowadzeni do Mławy. Od 1713 roku prowadzili tam parafię (oficjalne potwierdzenie prawa prezenty miało miejsce w latach: 1720, 1721, 1740, 1774), zaś od 1715 roku opiekowali się także kościołem św. Wawrzyńca. W 1754 roku dołączono jesz-

⁴⁸ *Ziemia Zakroczymska*, s. 263; Z. Kratochwil: dz. cyt., s. 209; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 243.

⁴⁹ Fundacja Wojciecha Wessela stolnika koronnego z 1648 r.; A. Wiśniowski: *Reformaci*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, kol. 501; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 210—211.

⁵⁰ Fundacja Szymona Zaremby sędziego ziemskiego sieradzkiego, A. Wiśniowski: dz. cyt., kol. 502; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 217.

⁵¹ M.M. Grzybowski: *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX w.*, Płock 1987, t. 1, s. 54; *Fundacja zbiorowa*, A. Wiśniowski: dz. cyt., kol. 502; M. Sobieraj: dz. cyt., s. 210.

⁵² *Encyklopedia Jezuicka* (<http://www.jezuici.krakow.pl/>, 10.11.2008).

cze dwie filie: św. Anny w Wojnówce (Podkrajewo Wojnowe) oraz św. Marii Magdaleny na pograniczu Podkrajewa i Wiśniowa.⁵³ Drugim ośrodkiem księży Misjonarzy był Płock, gdzie od 1717 roku prowadzili seminarium diecezjalne oraz pracowali przy kościele katedralnym.⁵⁴

Zgromadzenie **pijarów** posiadało w diecezji płockiej tylko kolegium w Szczuczynie należące do polskiej prowincji zakonnej. Kolegium, w którym naukę pobierało 150 uczniów oraz kościół pw. Imienia NMP wybudował w latach 1701—1707 Stanisław Antoni Szczuka, właściciel Szczuczyna. Zakonnicy przebywali tam do 1805 roku, kiedy usunął ich rząd pruski.⁵⁵

PODSUMOWANIE

W sumie na terenie diecezji płockiej około 1772 roku znajdowały się 53 ośrodki zakonne męskie (kościół klasztorne oraz parafie i inne kościoły obsługiwane). Wśród nich było 30 domów zakonnych (z kościołami klasztorными) oraz 23 tzw. kościoły obsługiwane. Do kościołów obsługiwanych można zaliczyć te, gdzie duszpasterstwo prowadzili zakonnicy lub prezentowane przez nich duchowieństwo świeckie, lecz nie było zorganizowanych wspólnot zakonnych. Wśród zakonów, które posiadały takie kościoły dominowali bożogrobcy (5), kanonicy regularni (8), misjonarze (5), benedyktyni (4) oraz franciszkanie konwentualni (1).

Biorąc pod uwagę rozwój chronologiczny można porównać dane z 1772 roku z początkiem XVI wieku. Na terenie diecezji płockiej znajdowało się wówczas 24 ośrodki zakonne — 8 z kościołami zakonnymi i aż 16, gdzie nie było domów zakonnych, a jedynie obsługa parafii. Jak widać wyraźnie z załączonej tabeli, mapa klasztorów i ośrodków klasztorных męskich rozwinęła się bardzo znacznie w okresie nowożytnym przede wszystkim poprzez ekspansję zakonów żebrzących i kleryckich. Cechą charaktery-

⁵³ *Ziemia Zawkrzeńska*, s. 55, 70, 109; *Misjonarze św. Wincentego à Paulo w Polsce*, t. 1. *Dzieje*, red. S. Rospond, Kraków 2001, s. 84; L. Zygnier: *Działalność misjonarzy św. Wincentego à Paulo w parafii mławskiej (1712—1864)*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 84, 1995, s. 138—145.

⁵⁴ Tamże, s. 87.

⁵⁵ W. Jemielity: *Powstanie parafii w Szczuczynie*, w: *Dwa Szczuczyny. Miasta, które łączą nie tylko nazwa*, red. M. Gnatowski, Łomża 2001, s. 40—41.

styczną jest praktyczny brak dominikanów na tym terenie, jednego z najbardziej licznych zgromadzeń zakonnych biorąc pod uwagę teren całej Rzeczypospolitej.

Liczba zakonów w roku: 1500 i 1772 na terenie diecezji płockiej

Zgromadzenie	1500		1772	
	Liczba kościołów zakonnych	Liczba kościołów obsługiwanych	Liczba kościołów zakonnych	Liczba kościołów obsługiwanych
MNISZE				
Benedyktyni	1	4	1	4
RAZEM	1	4	1	4
KANONICKIE				
Bożogrobcy	1	5	–	5
Kanonicy regularni laterańscy	1	6	1	8
RAZEM	2	11	1	13
ŻEBRĄCE				
Dominikanie	2		1	–
Franciszkanie konwentualni	2	1	3	1
Karmelici trzewickowi	1		4	–
Bernardyni			7	–
Reformaci			3	–
Kapucyni			2	–
RAZEM	5	1	20	1
KLERYCKIE				
Jezuici			7	–
Pijarzy			1	–
Misjonarze			–	5
RAZEM	–	–	8	5

Można postawić także pytanie o czasookresy rozwoju ruchu zakonnego od 1500 do 1772 roku.

Okres	Liczba ośrodków klasztornych jakie pojawiły się w diecezji płockiej ⁵⁶
1501—1550	3 (1 z, 2 oz)
1551—1600	1 z
1601—1650	9 z
1651—1700	6 (4 z, 2 oz)
1701—1750	7 (4 z, 3 oz)
1751—1772	7 (3 z, 4 oz)

Dane te potwierdzają niemal w stu procentach ustalenia funkcjonujące w historiografii o najintensywniejszym rozwoju sieci zakonów w pierwszej połowie XVII wieku i nieco słabszym, ale również intensywnym, w stuleciach kolejnych aż po koniec wieku XVIII. Rozwój oczywiście dotyczył głównie zakonów nowego typu (kleryckich i żebrzących⁵⁶ — franciszkańskich). Pominięta została tutaj szczegółowa analiza fundacji, jednak już pierwszy rzut oka wskazuje, że podobnie jak było to w przypadku kościołów świeckich (parafialnych czy kolegiackich) ciężar nowych fundacji z rąk królewskich i biskupich przejęła niemal całkowicie szlachta i bogate mieszczaństwo. Obok upadku czy powstawania kościołów, odnotować należy kilka przypadków przekazywania kościołów. Należał do takich kościołów w Strzegocinie, obsługiwany najpierw przez jezuitów, potem dominikanów, by stać się wreszcie kościołem zakonnym bernardynów.

⁵⁶ W tabeli zostały uwzględnione także kościoły, które zakony objęły po 1500 r. i utraciły lub przekazały innemu zgromadzeniu przed 1772 r., np. w Strzegocinie; z — kościół zakonny, oz — kościół obsługiwany przez zakon.

T a b e l a 1 .
Domy zakonne oraz kościoły obsługiwane przez zakony w diecezji płockiej w 1500 roku

Miejscowość	Rodzaj kościoła	Wezwanie	Zgromadzenie	Kategoria
Bielsk	kościół parafialny	Jan Ch	Benedyktyni	obsługa zakonna
Czerwińsk	kościół parafialny	Wojciech Bp	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Czerwińsk	kościół filialny	ZwNMP	Kanonicy regularni laterańscy	zakonny
Dobrzyń	kościół filialny	WnNMP	Franciszkanie konwentualni	zakonny
Dobrzyń	kościół parafialny	Stefan M, WnNMP	Franciszkanie konwentualni	obsługa zakonna
Górzno	kościół parafialny	PKrzyża Św.	Bożogrobcy	obsługa zakonna
Lętowno	kościół parafialny	Jan Ch	Benedyktyni	obsługa zakonna
Nasielsk	kościół parafialny	Wojciech Bp	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Plock	kościół filialny	Wojciech Bp	Benedyktyni	zakonny
Plock	kościół filialny	Dominik W	Dominikanie	zakonny
Plock ⁵⁷	kościół filialny	Św. Trójca	Dominikanie	zakonny
Płońsk	kościół filialny	WnNMP	Karmelici trzewickowi	zakonny
Pomiechowo	kościół parafialny	Piotr i Paweł Aap	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Rębowo	kościół filialny	Jan Ch	Bożogrobcy	obsługa zakonna
Rypin	kościół filialny	Św. Duch	Bożogrobcy	obsługa zakonna
Skolatowo	kościół parafialny	10Tys MM	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Starorypin ⁵⁸	kościół filialny	Piotr i Paweł AAp	Bożogrobcy	zakonny
Sumin	kościół parafialny	ZKrzyża Św, Mikołaj Bp	Bożogrobcy	obsługa zakonna
Szczepankowo	kościół parafialny	Wojciech Bp, Małgorzata PM	Benedyktyni	obsługa zakonna
Wieliszew	kościół parafialny		Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Wyszogród	kościół parafialny	Jakub WAp	Bożogrobcy	obsługa zakonna
Wyszogród	kościół filialny	Wszyscy Św.	Franciszkanie konwentualni	zakonny
Zambski Kościelne	kościół parafialny	Płańskie, Wojciech Bp	Benedyktyni	obsługa zakonna
Zuzela	kościół parafialny	Św. Trójca, Leonard O	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna

⁵⁷ Kościół upadł w drugiej połowie XVI wieku (ok. 1570 r.).

⁵⁸ Konwent istniał do XVII wieku.

T a b e l a 2 .
Domy zakonne oraz kościoły obsługiwane powstałe w okresie od 1500 do 1772 roku

Miejscowość	Rodzaj kościoła	Wzwanie	Zgromadzenie	Kategoria
Grodzisk	kościół filialny	Michał A	Bernardyni	zakonny
Kobyłka	kościół parafialny	Stanisław Bp	Jezuici	zakonny
Krasne	kościół parafialny	Zkrzyża Św, Jan Ch	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Lubotyń Stary	kościół parafialny	NawNMP, Michał A, Stanisław Bp, Katarzyna PM	Kanonicy regularni laterańscy	obsługa zakonna
Łomża	kościół filialny	Stanisław Kostka	Jezuici	zakonny
Łomża	kościół filialny	RozAp, NMP	Kapucyni	zakonny
Mława	kościół filialny	Wawrzyniec M	Misjonarze	obsługa zakonna
Mława	kościół parafialny	Św. Trójca	Misjonarze	obsługa zakonna
Myszyńiec	kościół filialny	Św. Trójca	Jezuici	zakonny
Obory	kościół filialny	NawNMP	Karmelici trzewickowi	zakonny
Ostrołęka	kościół filialny	Antoni Pad	Bernardyni	zakonny
Płock	kościół filialny	Michał A	Jezuici	zakonny
Płock	kościół parafialny	WnNMP, Zygmunt Kr, Wojciech, Stanisław BBp	Misjonarze	obsługa zakonna
Płock	kościół filialny	Jan Ch	Reformaci	zakonny
Podkrájewo	kościół filialny	Maria Magdalena	Misjonarze	obsługa zakonna
Praga	kościół filialny	NPNNP	Bernardyni	zakonny
Przasnysz	kościół filialny	Jakub W Ap, Anna	Bernardyni	zakonny
Pultusk	kościół filialny	Piotr i Paweł AAp	Jezuici	zakonny
Pultusk	kościół filialny	Józef OblNMP	Reformaci	zakonny
Ratowo	kościół filialny	Antoni Pad	Bernardyni	zakonny
Rostkowo	kościół filialny	Stanisław Kostka	Jezuici	zakonny
Słepce	kościół filialny	ZwNMP	Bernardyni	zakonny
Stawiski	kościół filialny	Fortunat M	Franciszkanie konwentualni	zakonny
Strzegocin ⁵⁰	kościół filialny	NPNNP	Bernardyni	zakonny
Szczuczyn	kościół filialny	Imię NMP	Pijarzy	zakonny
Trutowo	kościół filialny	Anna	Karmelici trzewickowi	zakonny
Wąsosz	kościół filialny	NarNMP	Karmelici trzewickowi	zakonny
Wojńówka	Kościół filialny	Anna	Misjonarze	obsługa zakonna
Zakroczym	kościół filialny	Wawrzyniec M	Kapucyni	zakonny
Zaręby Kościelne	kościół filialny	Serce Jezusa, Szymon i Juda Tadeusz AAp	Reformaci	zakonny
Zuromin	kościół filialny	NMP, Antoni Pad	Jezuici	zakonny

⁵⁰ Wcześniej kościół w rękach jezuitów i dominikanów.